

Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai

Обществени и религиозни връзки между Унгария и Балканите

Bolgár Kulturális Fórum – 2011 – Български Културен Форум

Szent Naum – Domján Ili alkotása
„Свети Наум” – автор Или Домян

A kötet megjelenését támogatták:

Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium
Egyházi, Nemzetiségi és Civil Kapcsolatokért
Felelős Államtitkárság

Újbudai Bolgár Kisebbségi Önkormányzat – XI. kerület
XII. Kerületi Budapesti Bolgár Kisebbségi Önkormányzat
XXII. Kerületi Budapesti Bolgár Kisebbségi Önkormányzat

Сборникът излиза с материална подкрепа на:
Държавен секретариат за религиозни,
малцинствени и цивилни връзки при
Министерство на администрацията и правосъдието

Българско самоуправление в Уйбуда –
XI район на Будапеща
Българско самоуправление в XII район на Будапеща
Българско самоуправление в XXII район на Будапеща

A borítón Szent Naum – *Mirosljuba Gendova alkotása*
Корица: „Свети Наум” – *автор Миралюбa Гендова*

Szerkesztette: *Donchev Toso – Menyhárt Krisztina – H. Tóth Imre*
Редактори: *Тошо Дончев – Кристина Менхарт – Имре Х. Том*

Fordítás: *Patricia Austin, Julia Krumova, Menyhárt Krisztina*
Превод: *Патриция Аустин, Юлия Крумова, Кристина Менхарт*

Magyarország és a Balkán vallási és társadalmi kapcsolatai

Tanulmánykötet Ohridi Szent Naum halálának
1100 évfordulója emlékére

Обществени и религиозни връзки между Унгария и Балканите

Сборник по случай 1100 годишнината от смъртта на
свети Наум Охридски

Religious and Social Connections between Hungary and the Balkans

Commemorating the 1,100th anniversary
of the death of Saint Nahum of Ohrid

Bolgár Kulturális Fórum
Budapest, 2011. Будапеща
Български Културен Форум

A kötet szerzői

Név	Intézmény	e-mail
Bur Márta	Bolgár Tudományos Akadémia, ny. főmunkatárs	bur_marta@yahoo.com
Cselényi István Gábor	PPKE VJK	icselenyi@vnet.hu
Doncsev Toso	Szófiai Magyar Intézet, igazgató	doncsevtoso@ukr.bg
Földvári Sándor	Debreceni Egyetem	jerome13@windowslive.com
Genova, Elena	Bolgár Tudományos Akadémia	ecig@abv.bg
H. Tóth Imre	SzTE, ny. professzor	–
Jankova, Veneta	DE, bolgár lektor	veneta_yankova@abv.bg
Juneskavné Szabeva Aszja	ELTE	etnoassia@hotmail.com
Karus Elvira	ELTE	ile2a@freemail.hu
Király Péter	ELTE, ny. professzor	–
Latorcai Csaba	Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium, helyettes államtitár	csaba.latorcai@krm.gov.hu
Magyar István Lénárd	ELTE, ny. docens	magyar.istvan.lenard@ googlemail.com
Marczinka Csaba	ELTE	csaba.marczinka@gmail.com
Menyhárt Krisztina	MTA NYTI	menyhart@nytud.hu
M. Pandur Julianna	ELTE, ny. adjunktus	marosjutka@gmail.com
Papp Izabella	ny. levéltáros	pappizabella@invitel.hu
Puskás Bernadett	Nyíregyházi Főiskola	bernadett.puskas@gmail.com
Tatay Anca Elisabeta	Román Akadémia Történeti Intézet	ancatatai@yahoo.com
Trendafilov, Hriszto	Sumeni Egyetem	trendafilovhriso@yahoo.com
Zhura, Goce	Angelichin Naroden Muzej, Ohrid	gocezura@yahoo.com

ISBN 978-963-08-2970-0

Felelős kiadó: Bolgár Kulturális Fórum
Papadopolosz Petkova Adriana – elnök

Отговорен издател: Български Културен Форум
Адриана Петкова Пападопулос – председател

Nyomda: Starkiss Kft

Tartalom

Latorcai Csaba: Köszöntő beszéd	5
Doncsev Toso: Szerény tanítvány – szent tanító	11
H. Tóth Imre: Ismeretlen ismerős (Szt. Naum életrajzához)	20
Király Péter: A Naum-életírás a magyarokról	33
Kristó Gyula – H. Tóth Imre: A legrégebb Naum-legenda és a magyar honfoglalás	48
H. Tóth Imre: A Studion kolostor hatása Konstantin-Cirille, Metódra és tanítványaikra	57
Христо Трендафилов: Де е написан канон за апостол Андрей от Наум?	65
Goce Angelichin Zhura: Newly discovered images of the Ohrid saints Clement and Naum	74
Елена Генова: За две икони на св. Седмочисленици от XIX век ...	80
M. Pandur Julianna: A „Sveti Sedmočislenici” csoport bulgáriai kultusza	94
Bur Márta: Szent Naum tisztelői Magyarországon a 17-18. században ..	103
Cselényi István Gábor: Rilai Szent Iván a bolgár-magyar kapcsolatok fényében	123
Кристина Менхарт: Демоничната природа на светците в българския и в унгарския фолклор: св. Антоний Велики	132
Ася Събева – Юричкай: Апокрифната литература и българската народна песен	150
Marczinka Csaba: A keleti és a nyugati kereszténység metszéspontján – a középkori magyar állam vallási élete	164
Magyar István Lénárd: A bizánci parasztság	179

Елвира Катуш: Краалската университетска печатница в Буда и българското Възраждане	184
Földvári Sándor: A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraiújkori kapcsolatainak tükrözője	192
Tatay Anca Elisabeta: A Budán nyomtatott román könyvek metszetei. Ihletődési források és hatás (1780-1830)	210
Puskás Bernadett: Стилевые и иконографические связи иконописи XVI столетия в Мукачевской епархии	221
Papp Izabella: A magyarországi görögök asszimilációs útjai a 18-19. században	232
Венета Янкова: За религиозната идентичност на ортодоксалните християни в Мпшколц	247

Съдържание

Чаба Латорцаи: Приветствено слово	7
Тошо Дончев: Скромен ученик – свят учител	14
Имре Х. Тот: Непознатият познат. Към биографията на свети Наум	26
Петер Кирай: Унгарците в легендата за свети Наум	47
Дюла Крищо – Имре Х. Тот: Най-старата легенда за свети Наум и основаването на унгарската държава	55
Имре Х. Тот: Влиянието на манастира Студион върху дейността на Константин-Кирил, Методи и техните ученици	63
Христо Трендафилов: Де е написан канон за апостол Андрей от Наум?	65
Гоце Ангеличин Жура: Новооткритите изображения на охридските светци Климент и Наум	79
Елена Генова: За две икони на свети Седмочисленици от XIX век	80
Юлиана М. Пандур: Светите Седмочисленици и българската култура	101
Марта Бур: Почитатели на свети Наум в Унгария през XVII–XVIII век	121
Ищван Габор Челени: Свети Иван Рилски в контекста на българо-унгарските връзки	130
Кристина Менхарт: Демоничната природа на светците в българския и в унгарския фолклор: свети Антоний Велики ..	132
Ася Събева – Юричкай: Апокрифната литература и българската народна песен	150
Чаба Марцинка: В пресечната точка на източното и западното християнство – елигиозният живот в средновековна Унгария ..	178

Ищван Ленада Мадяр: Селячеството във Византия	183
Елвира Катуш: Крайската университетска печатница в Буда и българското Възраждане	184
Шандор Фьолдвари: Произходът на богослужебните книги на православните енории в Унгария – огледало на взаимоотношенията между западното и източното християнство	207
Анка Елисабета Татаи: За илюстрациите в румънските книги, печатани в Будапеща	219
Бернадет Пушкаш: Стилевые и иконографические связи иконописи XVI столетия в Мукачевской епархии	221
Изабела Пап: Асимилационните пътища на гърците в Унгария през XVIII–XIX век	245
Венета Янкова: За религиозната идентичност на ортодоксалните християни в Мишкоц	247

Contents

Csaba Latorcai: Welcome speech	9
Tosho Donchev: Mild-mannered disciple – Holy teacher	17
Imre H. Tóth: The Unknown Acquaintance (addenda to the biography of St. Nahum)	32
Péter Király: The Nahum Legend and the Magyars	47
Gyula Kristó – Imre H. Tóth: The Oldest Nahum-Legend and the Conquest of the Magyars	56
Imre H. Tóth: The Impact of the Monastery of Stoudios on Constantine-Cyril, Methodius and their Disciples	63
Khristo Trendafilov: Where was St. Nahum's work <i>The Canon of St. Andrew</i> written?	73
Gocce Angelichin Zhura: Newly discovered images of the Ohrid saints Clement and Naum	74
Elena Genova: Specifics of Two 19 th Century Icons Portraying the Seven Saints of Enlightenment	93
Juliana M. Pandur: The Bulgarian Cult of the „Sveti Sedmočislenici/Seven Saints”	102
Márta Bur: The veneration of Saint Naum in 17 th and 18 th century Hungary	121
István Gábor Cselényi: Saint Ivan (John) of Rila in the Spotlight of Bulgarian-Hungarian Relations	130
Krisztina Menyhárt: On the Demonic Nature of the Saints in Bulgarian and Hungarian Folklore: The Figure of Saint Anthony the Hermit ...	149
Asya Sabeva-Yurichkai: Apocryphal Literature and the Bulgarian Folk Song	163

Csaba Marczinka: The Intersection of Eastern and Western Christianity – The Religious Life of the Medieval Hungarian State ..	178
István Lénárd Magyar: The Byzantine Peasantry	183
Elvira Katus: The Royal University Press of Buda and the Bulgarian Rebirth	191
Sándor Földvári: Provenance of the Old Printed Liturgical Books, Held in the Orthodox Parishes in the Former Hungarian Kingdom: Evidences of the Contacts Between the Western and Eastern Christianity	208
Anca Elisabeta Tatay: The Engraving of the Romanian Books Printed in Buda	219
Bernadett Puskás: The Stylistic and Iconographic Features of the 16 th Century Icons of the Diocese of Munkács (Today: Mukachevo)	231
Izabella Papp: The Path to Greek Assimilation in Hungary in the 18 th and 19 th Centuries	245
Veneta Jankova: The Orthodox Christians of Miskolc and Religious Identity	257

A Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak liturgikus-könyv importja – mint a keleti s nyugati kereszténység koraújkori kapcsolatainak tükrözője

Földvári Sándor

A magyarországi szerbség szempontjából a 18. század éppúgy a polgárosodás hajnala – mint a magyarok, vagy akár a németek történetében. A jelen tanulmányban arra fókuszálunk, milyen kapcsolat volt az ortodox szerbek, ill. a keleti szláv, ukrán és orosz területek között. Ennek a kapcsolatnak a közvetítőiként fontosak a kárpátaljai egyesült ruszinok, és az a körülmény, hogy a liturgikus könyvek szempontjából az első délvidéki unitus püspök, Božičković Bazil kezdeményezésére, Mária Terézia által összehívott bécsi unitus szinódus milyen –ellentmondásos – hatással volt a nem-egyesült szerbekre is. Mint ismeretes, Mária Terézia pártfogolta birodalmának szláv ajkú lakosait, főként azért, hogy a külső befolyást, így mindenekelőtt az oroszokét semlegesítse. Ennek érdekében hivatalosan betiltotta az orosz területekről érkező könyvimportot, amelynek nyomán Hodinka Antal egyértelműen leszögezte, hogy az 1772-ben hazánkban járt „muszka” könyvárusok voltak az utolsó szerkönyv-importőrök (Hodinka 1925). Véleménye tévesnek bizonyult (Földvári 2001). Mária Terézia ilyen irányú lépései közül a legnagyobb horderejű a három görög katolikus püspökség szinte egy időben történt felállítása, amelynek egyik célja a különböző szláv, ill. román bizánci rítusú közösségek kivonása az orosz cár vélt vagy valós gyámkodása alól. Továbbá, felállította Bécsben Joseph Kurzböck nyomdáját, amely mind az unitusokat, mind az ortodoxokat volt hivatva ellátni szerkönyvekkel. Az előbbieket esetén a bécsi könyvek terjesztését egyáltalán nem segítette elő a már említett Božičković püspök aggályoskodása, hogy Kárpátalján eretnek szövegeket is tartalmazó könyvek jelentek meg. (A szükséges liturgikus könyvek kodifikálása volt egyébként a Bécsben összehívott zsinat oka.) Az ortodox szerbek pedig – a királynő tiltása és a nyomda ellenére is – tovább importálták a cári területekről származó könyveket, amire a marginália-anyag, illetve levéltári

könyvlajstromok és más proveniencia-kutatásaink alapján derült fény; dokumentálható, hogy illegális, titkos utakon: Oroszországban tanuló értelmiségiek, tanítók útján. Az is fontos, hogy – ellentétben a keleti szláv területekről származó nyomtatványokkal –, a délszláv, főként velencei nyomtatványokat nem importálták, hanem bevándorlásuk idejétől magukkal hozták, amit a marginália-vizsgálatok is bizonyítanak (Szindik–Grozdanovity–Pajity–Mano-Ziszi 1991; Földvári 1995). Nem kapott még kellő figyelmet az a tudományos érték, amelyet a hazai, sok esetben római katolikus könyvtárakban őrzött, ennek következtében kevésbé ismert szerb szerkönyvanyag vizsgálata hozhat a szerbség történetéhez (Földvári 1994). A jelen tanulmány keretei között Mária Terézia egyházpolitikájának a szerkönyvek adatai alapján megrajzolható értékeléséhez és a szerbség keleti szláv kapcsolataihoz kívánunk hozzászólni.

Koraújkori kultúrkapcsolatok jellemző kérdései a polgárosodás, ezzel összefüggően a nemzetté válás, az etnikai öntudat kialakulása és a nyugat-európai felvilágosodás determinálta gondolkodásra való reflektálás. Ezek a sarokpontok határozzák meg azt is, milyen jelentősége volt az egyházközségek közötti könyvmozgásnak, illetve maguknak az egyházaknak, a jelen esetben a Magyar Királyság szláv etnikumú ortodox parókiáinak, mint a polgárosult nemzeti kultúra bölcsőinek (Kosáry 1987). Minthogy a nemzeti tudat kialakulása erősen kötődik a polgári társadalom fejlődéséhez, a tizennyolcadik századi Felvilágosodást illetően az az elfogadott nézet, hogy a Bécsből (magyar testőrök által) közvetített nyugati kultúra hatásait a magyar nemzet egy-két emberöltővel később, a Reformkorban továbbadta mindazon szláv (és más) etnikum felé, akik a Magyar Királyság területén éltek, és élvezték például a Budai Királyi Egyetemi Nyomda nemzeti kultúrájukat fejlesztő tevékenységének áldásait (vö. Király Péter monografikus feldolgozásai: 1973; 1983; 1993). Ez természetesen igaz, azonban önmagában kevés. A Habsburg Birodalom területén élt szláv nemzetiségek egyrészt a Béccsel való közvetlen kapcsolat révén (Vajda 1994), részint az egymással – és ezt, mint új kutatási eredményeken alapuló nézetünket hangsúlyozzuk – a többi szláv néppel a nem-bécsi közvetítésű kapcsolatokon át is megismerkedtek az európai kultúrával. Ami például a szerbeket illeti, ők nem fogadták szívesen a kifejezetten a birodalmon belüli szlávság részére felállított bécsi Kurzböck-nyomda termékeit, hanem azt követően is, hogy a könyvimport Mária Terézia tiltása folytán illegálissá vált, a szláv testvérnépek nyomdatermékeit szerezték be (Kosztúty 1912). A keleti szláv terület elsősorban a mai ukrán területek nyomdáiban készült és felvilágosultabb szellemet tükröző könyveket jelentett. Saját és ukrán kollégáink

eredményei szerint az utóbbiak a korabeli nyugat-európai kultúrát már a felvilágosodás idején is markánsabban képviselték, mint azt korábban hittük. Tanulmányunk tehát bizonyítani hivatott, hogy a Magyar Királyság etnikumai, bár élvezték a magyarországi kulturális központ (a Budai Egyetemi Nyomda) vagy a Habsburg udvar nemzetiségpártoló politikájának előnyeit (Bécs: Kopitar és Dobrovsky működése, vö. Jagić 1885; 1887), más úton is elsajátították a nyugat-európai gondolkodást. Így a polgárosodás éppen az etnikumok egyenlőtlen fejlődésének nivellálódását, a korabeli európai keretű „globalizációt”, a polgári nemzettudat kialakulását hozta minden tárgyalt etnikumnál egyaránt (vö. Adler, 1979; Niederhauser 1965; 1977).

A bizánci és más keleti rítusú keresztények a korai Magyarországon területén részint egyesültek, azaz görög katolikusok, unitusok, részint pedig nem egyesültek, azaz ortodoxok voltak. Az első csoportot csupán annyiban érintjük, amennyiben a témánk szempontjából hivatkoznunk szükséges a görög katolikus ruszinok templomi könyvei körében végzett kutatásainkra is. A jelen tanulmányban a második csoporttal foglalkozunk. Közülük más keleti rítusúak az örmények, akik sem szláv liturgikus nyelvet, sem bizánci rítust nem használtak, ezért nem tartoznak a témához. A bizánci rítusú, nem-egyesült, azaz ortodox keresztények románok, bolgárok, szerbek, illetve ritkán keleti szláv népelemek voltak. A szláv etnikumú, és a liturgiában is egyházi szlávot használó, nem-egyesült, bizánci szertartású népek tehát a bolgárok, szerbek és a nyomokban keleti szlávnak jelzettek. A bolgárok inkább a tárgyalt korszak végén, illetve majd ezt követően válnak jelentőssé; valamint a könyveiket sem olyan úton és forrásból szerezték be, mint ami bennünket a jelen dolgozatban foglalkoztat. A nyomokban keleti szlávnak jelzett elemek egyrészt az ország területén állomásozó oroszok, akik a cári tokaji szőlőbirtokát őrizték, illetve Anna Pavlovna nagyhercegnő kíséretében jöttek Magyarországra. Számuk és jelentőségük csekély, de a témánk szempontjából, a keleti szláv területek nyomdai termékeinek behozatala tekintetében őket is meg kell említenünk. Másik ilyen jellegű népesség a ruszin. Velük bővebben érdemes foglalkozni, különösen érdekes a szerbség felé való közvetítő szerepük, ezért vázlatosan tekintsük át, ami ebből a szempontból most fontos.

Mint hogy a kárpátisztika viszonylag szűkebben ismert terület, néhány összefoglaló gondolattal kell exponálnunk a témát. A kárpátaljai ruszin népesség etnikai határa többé-kevésbé egybeesik a munkácsi, majd a belőle kivált eperjesi görög katolikus egyházmegye határaival (Magocsi 1974). Ami az etnikumot illeti, annak története szerves része volt a Magyar Királyság történetének: a kárpátaljai parasztok az Alföldre jártak idénymunkára, földesuraik a magyar korona hűbé-

resei voltak, a mai ukrán területektől (sőt még a Habsburg Birodalomhoz csatolt Galíciától is) elhatárolva éltek, ugyanakkor mindannyian értettek magyarul, értelmiségük pedig kétnyelvű volt (Magocsi 1987; 1996). Történeti tény, hogy a 18-19. században a „ruszin” mint *terminus historicus* jogosult fogalom, a „kárpát-ukrán” pedig erre a korszakra mindenképpen *terminus anachronisticus*, amennyiben a huszadik század közepén alkották meg (Dezső 1996; Udvari 1995).

Az egyházi unió előtt a ruszinság semmiféle értelmiséggel sem rendelkező századokon át. Az ortodox batykók mind jobbágyok voltak; így szokványos eset volt, hogy oltár mellől, szent mise bemutatása közben hurcoltatta el a papot a földesura kötelező robotra. Ilyen körülmények között szó sem lehetett művelődésről, a papok nagy része félig vagy teljesen analfabéta is volt, a hívek hitbeli tanítása botrányosan elmaradt, egyes feljegyzések szerint a lelki barbárságban élő parasztok Szent Pétert és Szent Pált is istennek tartották (vö. Bonkáló 1935, 16-38; 1940). Az 1646-ban kimondott ungvári unió elvben gyökeresen változtatott a helyzeten, hiszen a katolikus egyházzal egyesült, ám liturgiájukat és a papok nőülési jogát megőrző bizánci szertartású katolikus papnövendékek ezentúl tanulhattak a római katolikus szemináriumokban, így hatalmas léptékű kulturális emelkedés vette kezdetét. Ennek árnyoldalai is voltak. Ameddig a munkácsi egyházmegyét nem állították fel – az egyesüléstől a püspökség 1771-es kanonizációjáig majdnem másfél évszázad telt el –, addig a mindenkorai egri püspök saját rituális helynökének tekintette a munkácsi püspököt, így a görög szertartású papság jogait sok sérelem érte (a stólapénzek a latin plébánost illették és hasonló). A munkácsi püspök ekkor ténylegesen apostoli vikárius volt, így érthető, hogy kánonjogilag sem volt megalapozott az egri alárendeltség, viszont a munkácsi püspökséget a Szentszék nem tekintette kanonizáltnak. Az egyházjogi viták hátterében éppen a kulturális különbségek húzódtak meg: mivel a ruszin papság elmaradott volt, a híveket az alapvető hitigazságokra tanítani nem volt képes, hiszen maga sem tudta sokszor az alapvető imádságokat rendesen. Ennélfogva Barkóczy Ferenc egri püspök nagyon keményen megrótt a Olsavszky Mihály munkácsi apostoli vikáriust. Emellett azonban a királynő támogatását megszerezve, Barkóczy biztosította néhány görög rítusú alumnus képzését Egerben, és ezzel Eger fontos tényezővé vált a kárpátaljai szellemi felemelkedésben. Azt sem feledhetjük el, hogy a török hódoltság után éppen ekkor, megkésve, de annál nagyobb energiával terjedt a tridenti szellemű egyház-kormányzati gyakorlat, azaz a püspök alapvető körelessége volt gondoskodnia papjainak teológiai műveltségéről is, egyházmegyéjét rendszeresen vizitálnia, papjait vizsgáztatnia, s a székhelyén a papképzést biztosítani. Eger kima-

gasló barokk püspökei, mint Erdődy Gábor, Barkóczy Ferenc és Eszterházy Károly éppen ennek a tridenti szellemnek érdekében fejlesztették lárványosan egyházmegyéjüket mind szellemi, mind lelki, mind a feltételeket biztosító építészeti vonatkozásban (Földvári 1994a).

Ebben a környezetben a liturgikuskönyv-import szerepe kardinális volt, mivel a Nyugat felé nyitottság mellett a keleti rítus és a kulturális hagyományok az identitás őrzését segítették elő. Másrészt, mivel ugyanez mondható el az ortodoxnak maradt szerbekről, a jelen tanulmány a szerbek identitás-megőrzésével és a (Nyugat-Európa felé forduló) kulturális fejlődésével foglalkozik. A templomi könyvek vizsgálata ugyan sokkal szélesebb körű történeti kutatást igényel, azonban a történettudomány számára eddig jelentősebbek azok az eredmények, amelyekhez a szakbibliográfia, mint segéttudomány járult hozzá (Kniezsa 1958; Balezky 1958).

Hazai egyházi gyűjteményeink cirill és glagolita anyagára nem az egyháztörténet, hanem a magyarországi cirill könyvészet figyelt fel. Ebből adódóan kezdetben az anyag megközelítési szempontjai is mások voltak (Ojtozi 1984; 1984a). Elsősorban a ritkaságnak számító, nyomdatörténetileg értékes példányokra, illetve a nyelvészetileg érdekes kéziratokra irányult korábban a figyelem (Boynychich 1878; Melich 1909). A cirill könyvészet hazai úttörője, Hodinka Antal is elsősorban egyháztörténeti motiváltsággal fordult a cirill könyvek leírása felé (Hodinka 1890). A keleti szertartású kereszténységben egy-egy templomnak minimálisan tíz-húsz liturgikus könyvre van szüksége, amelyek az adott esetben egyházi szláv nyelvűek, így külföldi nyomdák drágán importált termékei voltak. A könyvek eredetének kérdése tehát igen összetett problémakör, amelynek a vizsgálata különböző történeti diszciplínák területeit gazdagíthatja – emeli ki Hodinka. Példaként említi a kérdéskör gazdaságtörténeti oldalát is: egy-egy szerkönyv ára sokszor egy, sőt két tehén árával volt egyenértékű, a kárpátaljai görög katolikus lakosság pedig a jobbágysorban élt. A cirill könyvészet így a történettudományi, művészet- és irodalomtörténeti diszciplínák sokkal szélesebb körét érinti, mint első pillantásra vélhetjük (Hodinka 1909; 1987-814; 1925).

Mint ismeretes, az első magyarországi cirill szakbibliográfia Hodinka Antalnak (1890) köszönhető. Hodinka elsősorban az a kérdés foglalkoztatta, honnan és hogyan szerezték be szerkönyveiket a ruszin parókiák. Ennek kapcsán vizsgálta a Magyarországon házaló orosz könyvtárak működését (Hodinka 1909; 1925). A szerbek is vásárolták az orosz és ukrán nyomdák termékeit, méghozzá a Kurzböck-nyomda felállítását követően is, mivel annak unitus termékeit nem

használták szívesen (Kosztity 1912). 1770 után az orosz könyvkereskedők nem léphették át többé az országhatárt, így az 1770-ben Magyarországra érkezett Sztjepan Gregorovics, Ivan Ivanov és Ignatyij Tyimofejev voltak az utolsó – legális – orosz („muszka”) könyvtárak (Hodinka 1909; 1925). Hodinka is utal arra, hogy kiállításuk nem csupán a bécsi nyomda privilégiumával függött össze, hanem a Habsburg Birodalom politikai védelmével is, a kémek, ügynökök, gyanús elemek távol tartásával. Ami pedig a moszkvai nyomtatványokat illeti, ezek politikai szempontból is figyelmet keltő „szakadár” (ortodox) megfogalmazásokat tartalmaztak. Nemcsak az orosz patriarcháért imádkoztak a pápa helyett – ez szerves része a liturgiának, és ortodox (pravoszláv) szerkönyvekben nem is lehetne másként, csak éppen a hazai szerbek saját patriarchájuk, nem pedig az orosz patriarcha fennhatósága alá tartoztak. Ezen túlmenően az uralkodó neve helyén a moszkvai szerkönyvek minden oroszok cáriját említették. Mindez nyomtatásuk helyéből adódóan természetes is.

Elvileg tehát a nem-egyesült lakosság körében (szerbek, románok) terjeszthetők lehettek volna az ortodox liturgikus könyvek, hiszen a vallásukat szabadon gyakorolható szerbek joga, hogy például a Szentlélek származását illetően ortodox (azaz: Filioque nélküli) szövegezésű szerkönyveket használhassanak – az viszont már nem csupán vallási, hanem politikai kérdés, ha az orosz cár neve szerepel a liturgikus könyvekben. A bécsi nyomda felállítását így határozott Habsburg-érdekek is indokolták (a hazai ortodox és görög katolikus egyházak, illetőleg a szerb, román és ruszin nemzetiségek érdekei mellett). Az orosz könyvkereskedők működését pedig a bécsi nyomda felállítása után lehetett csak alapos ürüggyel betiltani. Jóllehet a cenzúra és a határőrizet már korábban is megnehezítette tevékenységüket, a bécsi udvar és az orosz cár közötti jó politikai viszony fenntartása érdekében működésüket a bécsi nyomda létesítése előtt az uralkodó még nem tiltotta be.

A szerbek is orosz-orientáltságuk folytán folyamodtak az oroszországi könyvek illegális behozatalához, például a tanulmányaikat Oroszországban folytató tanítók és más értelmiségiek útján (vö. Schwicker 1880, 78-121; Kállay 1877). Azt sem szabad ugyanakkor elfelejtenünk, hogy a Kurzböck-nyomda működését a konszolidált szerb klérus megelégedése is kísérte – amely klérus bizonyos mértékű szerb nemzetiségi-politikai önkormányzati szerepet is betöltött –, amit a karlócai szerb metropolita egyházi jóváhagyásával megjelent ima- és ábécéskönyvek tanúsítanak. Rövid nyomdatörténeti kitérőnk is jelzi, hogy Mária Teréziának, illetve a bécsi udvarnak a birodalom jól olajozott működése lebegett a szeme előtt, és nem szabad a bécsi politika lépéseit egyik vagy másik nép – akár a magyar, akár a szerb, akár a ruszin –, illetve egyik

vagy másik vallásfelekezet – akár a római vagy a görög katolikus, akár az ortodox – kizárólagos szempontjából megítélnünk, még kevésbé az „igazságos” – „igazságtalan” abszolút címkéivel ellátnunk. A részek harmonikus egészként való működtetése a cél, a sokféle komponens kiegyensúlyozott rendszerben való összehangolása.

A munkácsi görög katolikus egyházmegye (ill. korábban apostoli vikáriátus) ruszin egyházközségei számára tehát a könyvbeszerzés alapvető megoldása továbbra is az import maradt. Ebben a liturgikuskönyv-importban az 1770-ig legálisan árusító orosz könyvkereskedők mellett – majd a kitiltásukat követően minden bizonnyal nagyobb arányban – jelentős szerepet játszott a dél-oroszországi és galíciai, tehát a mai ukrán területeken működött nyomdák termékeinek behozatala. Udvari István (1984) említi például, hogy Büd község jó anyagi helyzetét illusztrálják a 17. és 18. századi leemberg, kijevei, pocsajevi kiadványok vásárlása. (Büd község cirill szerkönyveire vonatkozóan a Hajdúdorogi Püspöki Levéltár Fasc. 20. No. 30. iratára hivatkozik: uo. 137.) Azonban az orosz könyvkereskedők legális működésének idején még olyan fokú a kárpátjai egyházközségek szegénysége, hogy az élet kényszere és a hétköznapi gyakorlati logikája szerint az ukrán nyomdák termékeit is vásárolniuk kellett – a nyomdák közelebbi fekvéséből adódó viszonylagosan olcsóbb voltuk miatt is (Mikitasz 1964). Ebből adódóan pedig a ruszin egyházközségek közvetítő szerepe fontossá vált a szerbek felé, mert, mint látni fogjuk, a Magyar Királyság területén élt szerbek is áttértek a keleti szláv területek, és elsősorban a mai ukrán területek nyomdáiból származó könyvek importálására, noha korábban Velence, Párizs és a német nyomdák termékeit is vásárolták.

Az orosz kereskedők kitiltását követően a fiatal görög katolikus püspökség főpásztorai is nagyobb figyelmet szentelnek a liturgikuskönyv-állomány hitelteli helyességének: 1773. március 1. és május 6. között Božičković Bazil kőrösi (križevci, címzetes szvidnici), Bacsinszky András munkácsi és Major Gergely fogarasi görög katolikus püspök Bécsben zsinatot tartott, amelyet Mária Terézia hívott össze az ünnepek, szertartások, így a liturgikus könyvek száma és szövege tekintetében mutatkozó eltérések és vitás kérdések megoldása céljából. A bécsi görög katolikus zsinat határozatban rögzítette, hogy melyek a liturgiához nélkülözhetetlen szláv és román nyelvű könyvek (számuk tizenhét), és megállapította a vitás szöveghelyek (mint Filioque a hitvallásban) helyesnek ítélt formáját (Lacko 1975). Minthogy ennek alapján már nem csupán a bécsi cenzúra, de valamennyi unitus főpásztor határozata tiltotta olyan könyvek használatát, amelyek nem felelnek meg az unió hitelveinek (például az orosz patriarchát említik a könyörgésben), a külföldi könyvimport elvi lehetősége csak az

unitus nyomdák (mint Pocsájev, Lemberg) termékei számára maradt nyitva. Ojtozi (1982) említi, hogy két 1747-es moszkvai kiadványban a görög katolikus felhasználók kézzel beírták a „Filioque”-t («И от Сына исходящего»), ill. Szent Vlagyimir nevét a magyar Szent Istvánra cserélték («нашего Владимира» → «грозские... Стефана»).

A bécsi Typographia Orientalis (a Kurzböck-nyomda) nem jelentette meg a zsinat által szükségesnek deklarált tizenhét alapvető könyv mindegyikét, és a megjelentekre is kellett még várni (a Bacsinszky-féle Bibliára három évtizedet), így tehát a három, majd 1777-től Nagyváraddal négy önálló unitus püspökség szerkönyvszükségletét korántsem tudta tehát kielégíteni. A liturgikus könyveket mégis be kellett valahonnan szerezni, és pedig immár olyan forrásból, amelynek a katolikus voltához nem férhet kétség. Ilyen forrásként csakis a mai ukrán és fehérorosz területek nyomdái jöhetnek számításba.

Hasonló helyzettel állunk szemben a szerbek esetében is, bár itt még összetettebb a kérdés. Egyrészt, mivel a szerbek nem egyesültek Rómával, nem állt szándékukban a bécsi nyomdákkal még oly mértékben sem együttműködni, mint az unitus kárpátjai és délvidéki püspökségeknek. Božičković Bazil kőrösi (križevci) püspök egyenesen jegyzéket állított össze Mária Terézia számára, milyen liturgikus könyvekre van szükség a bizánci rítusú egyházközségekben. Pontosabban, ő volt ennek a liturgikus kérdésnek az előadója Bécsben, amikor a királynő 1773-ban helyi szinódust hívott össze, hogy a görög katolikus püspökök meghatározzák, milyen könyvekre van szükségük. Ez értelemszerűen a szerbekre nem vonatkozhatott (volna), hiszen ők nem voltak egyesültek, ezért alapvetően egyoldalú volt a bécsi udvar nemzetiségi egyházpolitikája, noha koherens és logikus. Az udvarnak érdekében állt a nagy rivális, az orosz birodalom befolyásának csökkentése. Legalább ennyire Bécs érdekeit szolgálta, hogy a magyar államalkotó nemzet és a számbelileg ezt meghaladó szláv etnikumok, ezen belül a legnagyobb számbeli s politikai súlyt képviselő befogadott szerbek, a birodalom egyensúlyát fel ne borítsák. Nem az egymással való békés együttélés megteremtése volt a cél, hanem a birodalom stabilitása, s ez okozhat bizonyos történeti félreértéseket. A kettő sok tekintetben fedi egymást, azonban ez nem jelent egybeesést. A magyar történettudomány kettős feladata, hogy a szűkkeblű nemzeti látókörrrel tárgyilagosan leszámoljon, ugyanakkor a hasonló túlzásokat objektíve legyen képes kritizálni, ha szomszéd nemzetek szakemberei részéről ilyenek felmerülnek.

A Habsburg Birodalom egyensúlyra törekvő nemzetiségi politikáját jelképezi Kollonich érsek és természetesen Mária Terézia. A nagyszombati teológia szláv nemzetiségeink fejlődésében betöltött jelentőségét Kollonich Lipót esz-

tergomi érseknek köszönhetette (vö. Maurer 1887, 265-266; 369-380). A vezető szerepet Bécs akkor veszi át, amikor a Mária Terézia által 1774-ben felállított *Barbareum* növendékei a kárpátaljai szellemi élet meghatározó egyéniségeivé válnak (Plöchl 1975). Korábban a nagyszombati nyomda adott három kiadványt a ruszinoknak, az első De Camelis püspök *Katekizmusa* volt 1698-ban, majd alig egy évre rá a papságra is kétségbeejtően jellemző frásztudatlanságot enyhíteni akaró ábécéskönyv (*Bukvar*, 1699.) Ennek a két korszaknak határán, a felvilágosodás úttörő periódusának és az érett nemzeti megújulás kiforrott ruszin tudományosságának fordulópontján jelent meg Ioann Kutka két katekizmusa. Nemrégiben adott hírt Bor Kálmán (1995) egy negyedik nyomtatványról is, amely a nagyszombati jezsuiták nemzeti kultúrapártoló lelkiületéről tanúskodik.

Mint említettük, Magyarországon 1958-tól folynak az egyházi gyűjtemények régi cirill fondjainak rendszeres feltárásai. A munkálatok e tárgyban Kniezsa István és Balczyk Emil fellépésének eredményeként indultak meg, elsősorban a tiszántúli gyűjtemények anyagai kerültek bemutatásra (Gottesmann 1962; 1963; Ojtozi 1977-1979; 1982). A régi hagyományokra visszatekintő, magas színvonalú magyarországi latinbetűs paleográfia mellé felzárkózott a hazai cirill paleográfia is, amelyet a szegedi József Attila Tudományegyetemen kialakult műhely reprezentál, H. Tóth Imre és Kocsis Mihály munkáival (vö. H. Tóth 1980, 56-60). A cirill betűs román liturgikus könyveket (a román szerkesztésű egyházi szláv szerkönyveket) kibocsátó erdélyi nyomdák történetében sok volt az ismeretlen tényező, amelyeket Ecsedy Judit tárt fel. A Szentendrei Szerb Görögkeleti Egyházművészeti és Tudományos Gyűjtemény könyveinek három szerb szerzőtől származó leírását tárgya és gazdag művelődéstörténeti kiegészítő tanulmánya kapcsolja a magyar szlavisztikához; a délszláv anyagokat is tartalmazó hazai gyűjteményeink további vizsgálatát jelentős mértékben segíti elő (Szindik et alii 1991). Az Országos Széchényi Könyvtár kutatócsoportja Borsa Gedeon (1994) vezetésével a Régi Magyar Nyomtatványok Tára tételeiben a történelmi Magyarország területén megjelent könyvek, így a szláv nyelvűek leírását adja; cirill szempontból fontosak például a nagyszombati kiadványok.

A Dunántúl gyűjteményeire csak a legutóbbi években terjedt ki a kutatás, jóllehet olyan tekintélyes fondok cirill nyomtatványai nélkülöznek pontos leírásukat, mint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Klimó Gyűjteménye. Leírásra került a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyvanyaga, amely az 1748-ig fennállt sósikúti szerb egyházközség tulajdonát képezte annak felszámolásáig (Földvári 1994). A szerbek a délszláv nyomtatványokat vándorlásuk során hozták magukkal (vö. Szindik et al. 1991, 4-7), míg ellenben a keleti szláv nyomtatványokat itt, Ma-

gyarország területén vásárolták, vagyis még az ortodox szerbek sem idegenkedtek adott esetben a mai ukrán területek unitus nyomdáinak kiadványaitól.

A szerbek körében, a Koraújkorban¹¹ elkezdődött európaizálódó kulturális folyamatok nem kizárólag és nem elsősorban a Magyar Királyság és Bécs közvetítésével, hanem a keleti szláv, elsősorban ukrán kultúrkapcsolatokon keresztül realizálódtak. A szerbek egyébként már a késő-középkor kapcsán szervesen kapcsolódtak a nyugat-európai kultúrkörhöz is. A török megszállás, majd a tizenhatodik században a tizenöt éves háború miatt elnéptelenedett falvakba több migrációs hullámban érkeztek új lakók (Urosevics 1969; Zombori 1991). A migrációnak a török uralommal való összefüggései szintén összetettek (vö. Mirkovity 1965). Azon földesurak, akiknek voltak birtokaik a hódoltságon kívül a felső-magyarországi királysági területeken is – és a rendkívül széttagolt feudális nagybirtokok esetében ez volt a többség –, igyekeztek a jobbágyaikat a török elől átköltöztetni Felső-Magyarországra. Helyükre természetesen benyomultak a délről jött szlávok, akik közt sokszor találunk katolikus horvátokat is, amennyiben elfogadjuk azt az egyszerűsítést, hogy aki szerb, az ortodox, aki katolikus, az horvát. Az egyházi földbirtokok esetében állandó presszió nehezedett a hódoltsági területen élő szlávokra, hogy katolikusok legyenek, vagy elűzésükkel ilyenek települjenek a helyükre; sokszor éppen a királysági területekről délre hozott szlovákok. Ezért már az sem igaz, hogy a török hódoltság után települtek be szlovákok a délibb magyar területekre, mivel ennek is voltak előzményei. Példaként említjük az ebből a szempontból viszonylag jó helytörténeti feldolgozottságú Fejér megyét (Jenei 1994), ahol is (annak jelenleg már Pest megyéhez tartozó településein) a tizenhetedik század elején katolikus horvátok, majd a török hódoltságot követően szerbek laktak, majd ezek elűzését és Ráckevére történt átköltözését követően ismét katolikusokat, ezúttal szlovákokat telepítettek be a jezsuiták (Farkas 1971, 171-176). Mivel a liturgikus könyvek importjának tükrében az ortodox egyházközségekkel foglalkozunk, itt ezeket egyszerűen szerbeknek tekintjük, a szerbek migrációinak elkülönítését azonban a könyvekkel kapcsolatban meg sem kíséreljük. Sokszor kideríthetetlen, hogy az adott újabb hullám hozott-e éppen könyveket, vagy a helyben találtakat használta. Az tény, hogy a szerbség a többszöri migrációs rétegek ellenére kulturális kontinuitást képezett a Kárpát-medencében, és pedig a késő-középkortól fo-

¹¹ Amióta a történettudomány visszatért az újkornak Amerika felfedezésétől számítandó kezdetére, Koraújkor alatt a tizenhatodik-tizenhetedik századot értük, míg a magyar történelmi korszakolásban és a magyarországi szláv népek történetében a török hódítás determinálja a tizenhatodik-tizenhetedik századi periodizációt.

lyamatosan; az úgynevezett „nagy betelepülés” (velika seoba), melyet Csernojevics Arzén pátriárka fémjelez, a lakosság számában és közigazgatási kérdésekben hozott újat (Popovity 1954), azonban a szerb kulturális kontinuitást nem befolyásolta, nem újította meg oly mértékben, hogy ehhez lenne köthető bármilyen kulturális fordulat. Ennél fogva az a tény, hogy a szerbek a nyugati könyvbeszerzési források (Párizs, német nyomdák, Velence) után döntően a keleti, mai ukrán területeken fekvő nyomdák termékei felé fordultak a 17. századtól, nem köthető szerb migrációk rétegei közti váltáshoz, vagyis más magyarázatot kell erre keresni. Szintézis jellegű forrásfeldolgozások alapján elfogadott az a megállapítás, hogy a szerbek a tizenhetedik század elejéig megjelent könyveket magukkal hozták, a későbbiekben itteni letelepedésük során vásárolták. Ezt képviseli a legnagyobb szerkönyv-monográfia, mely a magyarországi szerbségről megjelent (Szindik et al. 1991). A szerb egyházközségek nem őriztek a tizenhatodik századnál későbbi *nyugati* nyomdatermékeket, ugyanakkor a szükségleteiket ki kellett elégíteniük, ami *keleti* nyomdák termékeivel történt. Amint azt a fentiekből már világosan látjuk, a szerbek itt éltek már a középkortól, és a szerb-keleti szláv kultúrkapcsolatok intenzívek voltak már a nagy beköltözés, a velike seobe előtt is. Ennek részleteibe jelen tanulmányban nem bocsátkozunk (vö. Földvári 2001), jelentősebbek itt és most a könyvbeszerzésnek a korabeli nemzetközi kultúrkapcsolatokra vonatkozó tanulságai.

Németország lutheránus kulturális fellelővára, Tübingen, részint a német polgárosodás üzleti szempontjaiból, részint a protestánsoknak az anyanyelven történő vallási szövegterjesztést elősegítő magatartása következtében adott ki cirill betűs, bizánci liturgikus könyveket, amelyekből a magyarországi szerbeknél is találunk jelentős kiadványokat. Így például: *Нови завет, Део I–II, Тибинген, Издание Примажа Трубаца по Антону Делламину и Степану Конзулу Истранину, 1563. година*. Mindkét rész a német alcímével is jelzi, hogy délszláv cirillika, noha sajnálatosan horvátoknak nevezi a szerbeket. Amíg 16. századi nyomdatermékek vonatkozásában találunk szerbek tulajdonában akár Párizsban, 1572-ben kiadott görög nyelvtant (Szindik et al. 1991, 61. tétel), és más munkákat, addig a 17–18. századi nyomdatermékeket elsősorban ukrán területekről importálták; így a Péterváradon possessori bejegyzéssel ellátott Apológiát Dimitrij Rosztovszkij tollából, amit Csernyigovban nyomtattak 1716-ban. (Szindik et al. 1991, 59. tétel, az első lap harmadik marginalia).

Már a nyomdaipar megjelenésétől kezdve, még az egyházi könyvekben is érvényesült az ukrán területeken a nyugati, európai szellem (Kasinec 1974). Először is, a nyomdászat kezdeteitől már jól felfogott üzletpolitikával és meglepő vallási nyitottsággal szolgálták ki ugyanazon nyomdák mind az unitus,

mind az ortodox egyházközségek igényeit, nemkülönben az apologetikus, illetve traktatus jellegű könyvkiadást (Iszajevics 1993). Amíg a nyugati területeken, azaz mai fehérorosz és ukrán városok nyomdáiban virágzott a decentralizált, a vásárlóközönség igényeire s így a korabeli eszmeáramlatokra nyitott könyvkiadás, addig a nagyorosz területeket egyetlen gigantikus nyomda látta el, a Moszkvában működő *Печатный двор*, amely a cári adminisztráció teljes körű kézi vezérlésével működött (Iszajevics 1994). Amíg az ukrán területeken a szigorúan kodifikált szent szövegeket is többnyire magyarázatokkal adták ki, addig az orosz kiadványokban sem előszót, sem utószót nem találunk! A papság előszeretettel vásárolta, mind az ukrán területeken, mind az ottani nyomdák-ból a Magyar Királyság területére legálisan vagy illegálisan behozott könyvek között a magyarázatos evangéliumokat (*толковые евангелии*). Ennek oka egyrészt a közelebb fekvő nyomdák olcsóbb volta, illetve az intenzívebb kultúrkapcsolatok, de fontos a prédikációt és a liturgikus munkát megkönnyítő elő- és utószavak megléte, amely az ukránok nyomdatermékekre volt jellemző. Már a tizenhetedik századi szekularizáció előtt megjelentek ezekben a nem-szent kísértő szövegekben, tehát a szerzőnek szabad teret adó kommentárokból a nyugatibb, európaiabb gondolkodás jellegzetességei a stílusi, kompozíciós és tematikus vonatkozásokban (Gyemin 1981). A későbbiekben pedig egyértelmű kultúrfőlénnyel bírtak azok a nyugatibb területek, ahonnan a magyarországi szerbek is beszerezték a könyveiket (Iszajevics 1992).

Mindezek alapján összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a magyarországi délszlávok, és közülük a vizsgált szerbek, három forrásból egyenrangúan merítve fejlesztették a felvilágosodás korabeli nemzeti megújulás kultúráját: 1) a bécsi udvar által is preferált kultúrkapcsolatok révén; 2) a tizenhetedik század végétől a Budai Királyi Egyetemi Nyomda jótékony hatására, illetve 3) már a tizenhetedik századtól az ukrán területekkel fenntartott kultúrkapcsolatok révén is. A középkorig visszanyúlóan európai orientáltságú, latinos műveltséggel is rendelkező lengyel-orientált ukrán területeken a felvilágosodás és a kultúra polgárosodása nem volt semmiképp sem elmaradottabb, mint akár a Magyar Királyságban, akár a Lengyel *Rzeczpospolita*-ban, sőt. Az ukrán területekkel fenntartott kultúrkapcsolatok pedig Béccsel egyenrangúan termékenyítő hatással voltak a magyarországi szerbek polgárosodására.

- Adler, Philip 1979. Nation and Nationalism Among the Serbs of Hungary 1790-1870. *East European Quarterly*, 13. 3. 271-285.
- Baleczky, Emil et alii 1958. 1958. Hozzászólások, válasz, elnöki zárzó. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 12. 91-124.
- Bonkáló, Sándor 1935. *A kárpátaljai rutén irodalom és művelődés*. Pécs.
- Bonkáló, Sándor 1940. *A rutének (ruszinok)*. Budapest.
- Bor, Kálmán 1995. Elfeledett nagyszombati cirill betűs nyomtatvány 1724-ből. *Műzeumi Közlemények*, 111. 319-322.
- Borsa, Gedeon 1994. A körtvélyesi kolostor nyomdája. *Műzeumi Közlemények*, 110. 3. 302-307.
- Boynychich, Iván 1878. Két ó-szláv kézirat a Nemzeti Múzeum könyvtárában. *Műzeumi Közlemények*, 3. 5. 224-228.
- [Dezső] Даж, Дасло 1996. *Деловая письменность русинов в XVI-XVIII веках*. Nyíregyháza.
- Farkas, Gábor 1971. Nagybirtokosok Fejér megyében a török kiűzése után. Fejér Megyei Történeti Évkönyv, 5. 171-176.
- Földvári, Sándor 1994. Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek provenienciakérdéséhez. *Műzeumi Közlemények*, 3. 307-314.
- Földvári, Sándor 1994a. Főszerepe a kárpátaljai ruszin, görög katolikus kultúrában. In: Beke Margit – Bárdos István (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat metropoliszáiban. A nemzetközi történeti konferencia előadásai*. Esztergom, 297-308.
- Földvári, Sándor 1995. Egy, a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban őrzött szerb kéziratok Oktoich provenienciája. In: H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XI. századtól*. Szeged. JATE Szláv Tanszéke, 71-76.
- Földvári, Sándor 2001. Cirill liturgikus könyvek provenienciális kérdései. Hodinka koncepciója az újabb kutatások tükrében. *Könyv és Könyvtár. A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve* 22-23. 2000-2001. 193-209.
- Gottesmann, Dorothea 1962. *Slawische Bücher in dem Bibliotheken der reformierten Kollegien in Debrecen und Sárospatak bis 1850*. Debrecen.
- Gottesmann, Dorothea 1963. *Slawische Bücher der Universitätsbibliothek in Debrecen bis 1850*. Debrecen.
- [Gyennin] Демин, Алексей Сергеевич 1981. *Тематика и стилистика предисловий и послесловий*. Москва.
- [H. Tóth] Тот, Имре 1980. Задачи изучения и описания славянских кирилловских рукописей, находящихся в венгерских книгохранилищах. *Paléographie et diplomatique Slave*. Sofia, 56-60.
- Hegedűs, Antal 1991. A kiváltságolt szerb nemzet a XVIII-XIX. században Magyarországon. In: Zombori István (szerk.): *A szerbek Magyarországon: a Szegedi Múzeumban 1990. október 17-én tartott tudományos konferencia bővített anyaga*. Szeged, 127-136.
- Hodinka, Antal 1890. Erdélyben és Oláhországban megjelent ó-szláv nyomtatványok. *Műzeumi Közlemények*, 15/1-2. 106-126.
- Hodinka, Antal 1909. *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*. Budapest.
- Hodinka, Antal 1925. Muszka könyvtárosok hazánkban 1711-1771. In: Lukinich Imre (szerk.): *Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére*. Budapest, 427-436.
- Isajevych, Jaroslav 1992. Early Modern Belarus, Russia, and Ukraine: Culture and Cultural Relations. *Journal of Ukrainian Studies*, vol. 17/ 1-2, 17-28.
- Isajevych, Jaroslav 1993. Books and Book Printing in Ukraine in the Sixteenth and the First Half of the Seventeenth Centuries. *Journal of Ukrainian Studies*. (második kiadásban használtuk, 1996. 214-239).
- Isajevych, Jaroslav 1994. *The book trade in Eastern Europe in the seventeenth and early eighteenth centuries*. (második kiadásban használtuk 1996. 241-260).
- Jagić, Vatroslav 1885. *Briefwechsel zwischen Dobnorsky und Kopitar (1808-1828)*. Berlin, 751.
- Jagić, Vatroslav 1887. *Neue Briefe von Dobnorsky, Kopitar und anderen Sud- und Westslaven*. Berlin.
- Jenci, Károly 1994. A délszláv betelepülés előzményei és folyamata Fejér megyében. Az MTA Veszprém Megyei Akadémiai Bizottságának Értesítője 2 (1976) 187-192.
- Kállay, Béni 1877. *A szerbek története 1780-1815*. I. köt. Budapest.
- Kasinec, Evgenij 1974. Jaroslav Isajevych as Historian of the Ukrainian Book. In: *Recenzija*. Fall-Winter, vol. 5, N 1.
- Király, Péter 1973. Die slawische Mundarten in Ungarn und die ungarlandischen Druckwerke in slawischen Sprachen. *Stud.Slav.Hung.* 19/1-4. 148-164.
- Király, Péter 1983. (szerk.) *Typographia Universitatis Hungaricae Budae, 1777-1848*. Budapest.
- Király, Péter 1993. *National Endeavors in Central and Eastern Europe. As Reflected in the Publications of the University Press of Buda 1777-1848*. Budapest.
- Knieza, István 1958. A magyar szlavisztika problémái és feladatai. *MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei*, 12. 1958. 68-90.
- Kosáry, Domokos 1987. *A felvilágosodás Európában és Magyarországon*. Budapest.
- [Kosztity] Костити, Мита 1912. *Рускофиска книжарска трговина Терезијинског доба*. Срем. Карловци.
- Lacko, Michael, S.J. 1975. *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a 1773. celebrata*. Roma, (Orientalia Christiana analecta, 199.)

- Magocsi, Paul Robert 1974. An Historiographical Guide To Subcarpathian Rus'. *Austrian History Yearbook*, Vol. IX–X, 1973–74.
- Magocsi, Paul Robert 1987. *The Language Question Among The Subcarpathian Rusyns*. Fairview.
- Magocsi, Paul Robert 1996. Another Slavic Language in the Making. *The Slavonic and East European Review*, 74/4. 682–686.
- Maurer, Joseph 1887. *Kardinal Leopold Graf Koltonich, Primas von Ungarn*. Innsbruck.
- Melich, János 1909. Hazai rutén-oláh nyomtatványok, nyomdák történetéből. *Műszje*, 17. 1. 92–93.
- [Mikitasz] Микитас, Василь 1964. *Давни книги Закарпатського державного краєзнавчого музею. Опис і каталог*. Львів.
- [Mirkovity] Миркович, Мирко 1965. *Правни положај и карактер српске цркве под турском влашћу (1459–1766)*. Београд, 1965.
- Niederhauser, Emil 1965. The Problems of Bourgeois Transformation in Eastern and South-Eastern Europe. *Nouvelles Études Historiques*. Budapest, 565–580.
- Niederhauser, Emil 1977. *A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában*. Budapest.
- Ojtozi, Eszter 1979. *Kirchenslawische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriaapócs. 1–2*. Debrecen, 1977–1979.
- Ojtozi, Eszter 1982. *A máriapócsi bazilika cirilbetűs könyvei*. Debrecen.
- Ojtozi, Eszter 1982a. Az Osztrógi Biblia két példánya a Nyíregyházi Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárában. *Könyv és Könyvtár*, 13., 121–135.
- Ojtozi, 1984. Ойтози, Эстер: Фонды книг кирилловской печати XI–XIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республики. Федоровские чтения 1980. Москва, 1984. 123–125.
- [Ojtozi] Ойтози, Эстер 1984a. Итоги и задачи исследования старопечатных славянских книг в северо-восточной части Венгрии. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae, Dissertationes Slavicae, Sectio Linguistica*. 16, 221–226.
- Plöchl, Willibald Maria 1975. *St. Barbara zu Wien. Die Geschichte der griechisch-katholische Kirche und Zentralpfarre St. Barbara, I–II*. Wien, 1975.
- [Popovity] Попович, Душан J. 1954. *Велика сеоба Срба 1690: Срби селяци и племићи*. Београд.
- Schwicker, Johann Heinrich 1880. *Politische Geschichte der Serben in Ungarn*. Budapest.
- [Szindik–Grozdanovity–Pajity–Mano–Ziszi] 1991. Спидик, Надежда Р. – Грозданович–Пажич, Милослава – Мано–Зиси, Катарина: *Опис рукописа и старих штампаних књига Библиотеке Српске Православне епархије Будимске у Сентандреји*. Београд–Нови Сад.

Udvari, István 1984. Adalékok a XVIII. századi kárpátukrán hivatalos írásbeliséghez. XVIII. századi cirill betűs kéziratok Szabolcsban. In: Kunt Ernő – Szabadfalvy József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc, 135–146.

Udvari, István 1995. *Ruszin (kárpátukrán) írásbeliség a XVIII. században*. Budapest.

Urosevics, Daniló 1669. *A magyarországi délszlávok története*. Budapest.

Vajda, György Mihály 1994. *Keletre nyílik Bécs kapuja*. Budapest.

Zombori, István (szerk.) 1991. *A szerbek Magyarországon: a Szegedi Múzeumban 1990. október 17-én tartott tudományos konferencia bővített anyaga*. Szeged, 1991.

A kutatás az MTA Bolyai János Posztdoktori Kuratói Ösztöndíja (1998–2001), valamint a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítvány, illetve Unger Mátyás Emlékére Szakalapítvány támogatásával készült.

Шандор Фьолварди:

Произходът на богослужебните книги на православните енории в Унгария — огледало на взаимоотношенията между западното и източното християнство

В бившето Унгарско кралство живеят заедно различни славянски етнически групи, които изповядват православието християнство — на североизток и в Трансилвания те са гръко-католици (уншати), а в централните и южните части на страната — православни християни. Поселените са главно сърби, които се преселват в Унгария по различни причини и по различно време. Словените на сръбските имиграции се различават и по данните на записките в богослужебните книги. Сърбите донесат със себе си църковни книги, които са се печатали в печатници на юг, например във Венеция. По-късно търговията с книги от юг замира и затова, когато сърбите, заселени на нови места имали нужда от богослужебни книги, те ги купували от търговци на книги от Русия, които дори след забраната на дейността им (през 1773) продължавали да работят. Кралица Мария-Терезия през 1770-те години основава типографията във Виена и в същото време забранява да се внасят книги от Русия. Сърбите не ползвали охотно изданията на Писиф Курцбюк от Виена, поради което продължавали да купуват книги от Русия нелегално, така Русия играе главна роля в поддържане на сръбската духовна култура, което се доказва между другото и по данни от богослу-

жебните книги. От друга страна печатниците на територията на днешна Украйна били конкурентноспособни с по-ниските си цени и гъвкава издателска политика. В този период сърбите поддържали културни връзки не само с Виена и Будапеща, но и с украинските земи, които не били по-изостанали в културно отношение от другите средноевропейски региони.

Sándor Földvári:

Provenance of the Old Printed Liturgical Books,
Held in the Orthodox Parishes in the Former Hungarian Kingdom:
Evidence of Contacts Between Western and Eastern Christianity

There were various Slavic ethnic groups settled on the territory of The Former Hungarian Kingdom. Their Churches were different for being organized on ethnic principles and independent each from other as well, however, all of them followed the Byzantine rite in the liturgy. Apart from the North-Eastern and Eastern parts of Hungary, dominated by the Greek-Catholic (i.e. Uniate) Church of The Rusyn and partly The Rumanian, the central and southern parts of the country were settled by Serbs who belonged to the Orthodox Church. (As to The Greek, they are not to be concerned in the paper for they have not shown activity in book import from very Slavic countries, mainly from Russia.) The Serb immigrated into Hungary on different causes and in different times. The waves of their immigration were evidenced by the records written in the liturgical books, too (that is, the marginalia). Those books printed in southern typographies (e.g. Venice), were brought by Serbs during their coming in, for no booksellers worked for them from the south direction. On the other hand, great activity of the Russian booksellers was evidenced by archival data and marginalia as well, because Serbs, settled already on the new places, imported their further liturgical books from Russian and Ukrainian typographies. Thus Russia gave great support for holding the Serbian cultural heritage in this way, too, among other means. Although Queen Maria Theresa forbade the import of the books from Russia in 1773 and established the Typography of Kurzböck at that time, the book trade from Russia did not stopped then, in spite of the prohibition, for the books, those published in Vienna, were not willingly accepted by The Serb. Thus the Serbian parishes continued to import the liturgical –also secular– books from Russia in underground ways, e. g. by students, later became teachers at Serbs. In a consequence, by studying the provenance of the books, we have got further evidences of activity taken by Russia in favor of keeping the Orthodox heritage.

The Bulgarian appeared on the scene of history of The Hungarian Kingdom in a later period –although they have had contacts with it for thousand years–, when the

„Royal University Press in Buda” was already established and it played a great role in support of national awakening of the Slavic peoples. For this later epoch can not be discussed in details within the framework of the paper, the author is giving a further essay on them, too, and is focusing on the Serbian parishes as to the 15–18 century problems.